

Dona i mercat laboral

Carmen Pérez Sánchez

PID_00182152

Els textos i imatges publicats en aquesta obra estan subjectes –llevat que s'indiqui el contrari– a una llicència de Reconeixement-NoComercial-SenseObraDerivada (BY-NC-ND) v.3.0 Espanya de Creative Commons. Podeu copiar-los, distribuir-los i transmetre'ls públicament sempre que en citeu l'autor i la font (FUOC. Fundació per a la Universitat Oberta de Catalunya), no en feu un ús comercial i no en feu obra derivada. La llicència completa es pot consultar a <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/es/legalcode.ca>

Índex

Introducció	5
Objectius	6
1. Què és el treball? El treball com a font de les desigualtats de gènere	7
1.1. Teories biologicistes sobre la distribució desigual del treball per sexes	7
1.2. Revisió i evolució del concepte de <i>treball</i>	9
1.3. El treball de reproducció	13
2. Evolució i situació actual de la dona en el mercat de treball	15
2.1. Taxa d'ocupació masculina i femenina	15
2.2. Taxa de desocupació masculina i femenina	16
2.3. Estructura sectorial de l'ocupació	17
3. Divisió sexual del temps de treball	20
3.1. La doble presència	20
3.2. Diferències en l'ús del temps entre homes i dones	20
3.3. Conseqüències de la doble presència en la posició de les dones en el mercat de treball	23
3.4. L'estructura sexuada de la vida quotidiana	24
4. Del treball reproductiu al treball de cura	25
4.1. Influència de factors externs sobre el treball productiu	25
4.2. Més enllà del treball reproductiu: el treball de cura	25
5. La conciliació de la vida laboral i familiar	28
5.1. Origen i desenvolupament de les polítiques de conciliació	28
5.2. Per què és vindica la conciliació	29
Resum	32
Glossari	33
Bibliografia	34

Introducció

En aquest mòdul mostrarem quina és la situació de la dona en el mercat laboral espanyol. Per a això farem un recorregut històric per les diferents concepcions del treball des del segle XVIII fins a l'actualitat. Amb la industrialització, al segle XVIII es marca l'inici del treball deslocalitzat de les llars. En aquest procés, el treball remunerat es desplaça a la fàbrica i el treball no remunerat –majoritàriament femení– queda relegat a l'esfera domèstica. Aquesta separació porta a establir una dicotomia entre el treball productiu i el treball reproductiu que posteriorment serà reformulada per autors que reivindiquen la importància de considerar el treball domèstic i familiar –o més recentment anomenat *treball de cura*– com un treball més i, fins i tot, com el treball més important de tots i sense el qual la resta no seria possible.

També mostrarem els indicadors principals de l'estructura del mercat laboral espanyol per veure com les dones actualment són lluny de situar-se en una posició d'equitat respecte als homes, encara que les diferències en les últimes dècades s'hagin anat escurçant. Hi ha menys dones que homes amb un treball remunerat, els seus salaris són més baixos, la taxa d'atur afecta més les dones que els homes i aquelles treballen majoritàriament en el sector serveis, un sector altament precaritzat.

A més, analitzarem l'àmbit domèstic, ja que les dones continuen essent les responsables principals del treball domèstic i familiar, un fet que té efectes directes sobre la seva posició en el mercat laboral perquè li resta en molts casos temps de dedicació i, per tant, pot frenar o obstaculitzar la seva carrera professional. A més, la combinació del treball remunerat i del treball de cura produeix una sobrecàrrega de treball total en les dones que pot derivar en problemes d'estrès, esgotament i, fins i tot, depressió.

Finalment, parlarem d'una de les problemàtiques principals que es presenten en les societats contemporànies des de l'entrada massiva de les dones al mercat laboral: la dificultat per a poder conciliar la vida laboral i familiar.

La tesi principal d'aquest mòdul és, doncs, que el **món laboral** és una de les fonts principals de les desigualtats de gènere en les societats occidentals.

Objectius

L'objectiu general d'aquest mòdul és conèixer les diferències principals que hi ha entre homes i dones en el mercat laboral i comprendre per què les dones tenen una posició subordinada en aquest àmbit. Per a això, l'estudiant ha d'aconseguir mitjançant aquest mòdul didàctic els objectius específics següents:

1. Conèixer les diferents definicions del concepte de *treball* al llarg de la història i les diferents teories psicosocials que l'han estudiat.
2. Conèixer els indicadors principals de la situació de la dona en el mercat de treball.
3. Conèixer les fonts de la desigualtat de gènere en el mercat de treball i en l'esfera reproductiva.
4. Conèixer la distinció entre *treball productiu* i *treball reproductiu* i els conceptes de *treball familiar i domèstic* i *treball de cura*.
5. Comprendre l'origen i les causes de les dificultats per a conciliar la vida laboral i familiar.

1. Què és el treball? El treball com a font de les desigualtats de gènere

1.1. Teories biologicistes sobre la distribució desigual del treball per sexes

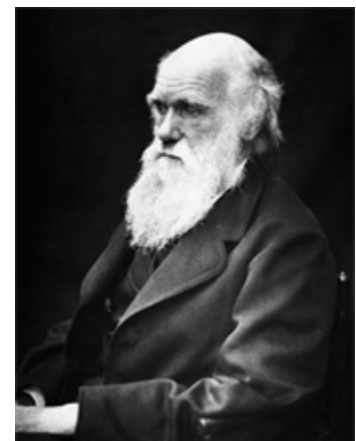
Quan Simone de Beauvoir va afirmar el 1949 que "una dona no neix sinó que es fa", la seva reflexió va emmarcar el camp de les investigacions feministes que es desenvoluparien a partir dels anys setanta i vuitanta. En aquest text, *El segon sexe*, es defensa que les característiques humanes considerades com a "femenines" no deriven d'una suposada naturalesa biològica, sinó que són adquirides mitjançant un procés individual i social complex.

Aquesta premissa implica una ruptura davant les propostes biologicistes, basades en el principi de selecció natural de Darwin, que afirmen que els comportaments humans establerts en determinades configuracions genètiques han estat seleccionats perquè són adaptatius per a la supervivència. Aquestes predisposicions "innates" constitueixen la nostra naturalesa humana.

En la pràctica, aquestes diferències biològiques explicarien per què les dones històricament han estat les responsables principals de la cura dels fills (Collins i altres, 1993) i, per contra, pel fet de tenir més força física, els homes han assumit altres tipus d'activitats (Lenski i altres, 1995; Tanner i Zihlman, 1976). No obstant això, cal assenyalar que, segons aquesta perspectiva, les diferències que es donen en l'ambient social d'un individu durant el seu desenvolupament poden variar tant en modificacions de la biologia del cervell i del cos com en el mateix comportament. En aquest sentit, Lewontin (1984) afirma el següent:

"Ninguna persona queda acotada en una forma, una fisiología y un comportamiento. Antes bien, el individuo es una historia de formas, fisiologías y un comportamiento, una historia que se inicia en el momento de la concepción y sólo termina después de la muerte, con la descomposición del cuerpo en sus elementos constituyentes. Por tanto, la descripción adecuada de una persona no se limitará a una sola caracterización, ni siquiera a una serie de ellas; abarcará toda una serie de caracterizaciones en una determinada secuencia temporal, una historia de desarrollo." (pàg. 15-16)

No obstant això, malgrat aquests avenços del coneixement científic, persisteixen certes elaboracions basades en el determinisme biològic que s'apliquen a les relacions de desigualtat entre homes i dones, i que se sustenten en el procediment argumental següent:

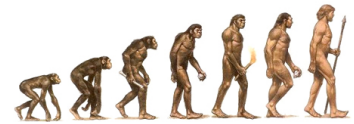

"El argumento determinista biológico sigue la siguiente estructura: empieza citando la evidencia, los «hechos» de las diferencias de posición, estatus y poder entre hombres y mujeres en nuestra sociedad. Se considera que estos hechos –tomados como incuestionables– dependen de tendencias psicológicas anteriores que se explican, a su vez, por las diferencias biológicas subyacentes que presenta la estructura del cerebro o de las hormonas de hombres y mujeres. El determinismo biológico muestra pues, que las diferencias humanas del comportamiento entre hombres y mujeres encuentran un paralelismo en las sociedades no humanas –entre los primates, los roedores, las aves–, lo que les aporta una aparente universalidad que no puede ser negada simplemente deseando que las cosas sean de otro modo o más justas. Las leyes biológicas no admiten apelación alguna. Y finalmente el argumento determinista sostiene que las consecuencias de los diferentes papeles biológicos que ocupan los dos sexos en la reproducción se convierten en una gran ventaja adaptativa; las desigualdades no sólo son evitables, sino que también tienen su función."

Lewontin, Rose i Kamin, 1984, pàg. 163.

No obstant això, des de l'antropologia biologicista no determinista es va començar a tenir en compte la capacitat humana de la selecció i/o utilització de les dades de la naturalesa d'acord amb diferents finalitats socials, com queda de manifest en les paraules del paleontòleg Stephen Jay Gould en el llibre *Desde Darwin*:

"Somos a la vez semejantes y diferentes de los demás animales. En distintos contextos culturales el énfasis aplicado a un lado y otro de esta verdad fundamental desempeña un papel social útil. En tiempos de Darwin, la afirmación de nuestra similitud rompió con siglos de dañina superstición. Hoy en día podemos vernos obligados a subrayar nuestra diferencia como animales flexibles con un vasto horizonte de comportamiento potencial. Nuestra naturaleza biológica no se interpone en el camino de la reforma social. Somos – como dice Simone de Beauvoir– seres cuya esencia está en no tener esencia." (1983, pàg. 291)

Malgrat els intents de trencar amb l'hegemonia de la visió biologicista imperant al segle XIX, la veritat és que la majoria dels autors estan d'acord a afirmar que **el sexe i l'edat** representen les formes més antigues de desigualtat social. D'aquesta manera, no es tracta solament d'unes diferències biològiques que puguin justificar certes diferències per sexes, sinó que:

"dentro de una misma esfera, hay una división de tareas por géneros, cosa que sucede en el mercado, pero también el ámbito doméstico, donde el trabajo que realizan los hombres se concentra en tareas muy determinadas y siempre diferentes a las de las mujeres."

Pérez Orozco, 2006, pàg. 111.

El problema dels arguments biologicistes és que a partir d'unes diferències genètiques es justifica una distribució desigual de les tasques, en què els homes i les dones s'especialitzen en diferents tipus de treballs.

Però aquestes tasques diferents també estan relacionades amb els estatus diferents de cada sexe. En particular, la contribució relativa del treball de tots dos sexes a la supervivència té influència sobre el grau en què cadascun és valorat socialment i, per tant, el grau de desigualtat social. De fet, homes i dones tenen posicions més igualitàries en societats en què el valor del treball és similar. Sigui com sigui, el repartiment de les tasques per gènere:

"varía según las sociedades y las épocas históricas, pero existe en todas las sociedades que se conocen."

Gómez Bueno, 2001, pàg. 124.

1.2. Revisió i evolució del concepte de *treball*

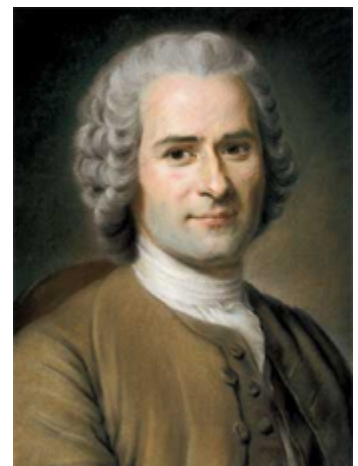
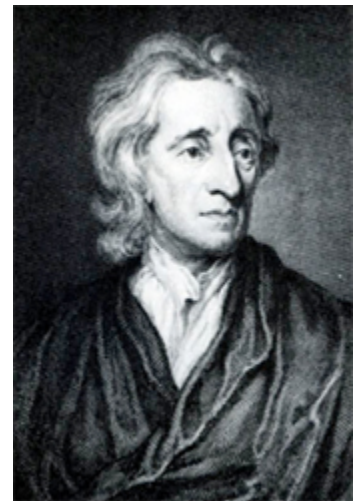
Aquestes desigualtats per sexe en la repartició de les tasques han portat a considerar necessària una revisió del mateix concepte de *treball*. Segons Amaia Pérez (2006), el concepte de *treball* s'ha anat reduint, tal com ha passat amb els d'economia i producció. Entre els autors clàssics dins de l'àmbit de l'economia, és objecte de debat la qualificació del treball com a productiu o improductiu.

De vegades, es caracteritza el **treball productiu** com el que afegeix un valor a un objecte material, és a dir, que té un resultat tangible i acumulable; altres vegades, com el que genera un augment de capital, és a dir, que es produeix en el context de la producció de valors de canvi, o bé pel fet que s'intercanvia per capital per a la producció d'excedent, però no per la naturalesa del treball en si mateix ni el seu producte.

Al segle XVIII, amb el sorgiment de l'estat (el que és públic) com l'associació d'individus aïllats (el que és privat) segons les teories, entre d'altres, de John Locke i Jean-Jacques Rousseau, va aparèixer una distinció que tindria una rellevància crucial per a les dones: la diferència entre l'àmbit públic i el privat. En un segon moment, al segle XIX, els mercats s'erigeixen per sobre de l'estat, se separen de l'esfera pública i l'espai del privat adquireix unes connotacions i una categoria diferents. En tot cas, els espais valorats són sempre ocupats per homes, blancs, etc. Així, les dones passen de ser subjectes no polítics a ser subjectes no econòmics.

D'aquesta manera, segons Jennings (1993), la divisió dicotòmica de l'espai social es va produir en dues fases:

Segle XVIII		Segle XIX	
Públic	Privat	Privat	Públic
Mercat (economia)	Família	Mercat (economia)	Estat
Home	Dona	Individual	Social
Raó	Emoció	Amoral	Moral
Ment	Cos	Llibertat	Regulació
Històric	Natural	Iniciativa	Restricció
Objectiu	Subjectiu	Eficiència	Ineficiència

Font: Ann L. Jennings (1993). "Public o private? Institutional Economics and Feminism". A: Marianne A. Ferber; Julie A. Nelson (eds.). *Beyond Economic Man: Feminist Theory and Economics* (pàg. 111-130). Chicago: University of Chicago Press. [Hi ha una traducció en castellà: *Más allá del hombre económico*, Cátedra, 2003].

Segle XVIII		Segle XIX	
Públic	Privat	Privat	Públic
Ciències	Humanitats	Objectiu	Subjectiu
Economia	Sociologia	Ciència	Política
Competitiu	Nutrient		
Independent	Dependent		
Individu	?		

Font: Ann L. Jennings (1993). "Public o private? Institutional Economics and Feminism". A: Marianne A. Ferber; Julie A. Nelson (eds.). *Beyond Economic Man: Feminist Theory and Economics* (pàg. 111-130). Chicago: University of Chicago Press. [Hi ha una traducció en castellà: *Más allá del hombre económico*, Cátedra, 2003].

Per als autors clàssics, el treball domèstic és considerat un **treball improductiu**, ja que no genera béns i té un component de serveis alt, és a dir, no material. Amb el marxisme, per exemple, en la mesura que el treball domèstic

"es ejecutado fuera de la relación capitalista."

Gill, 1996, pàg. 74.

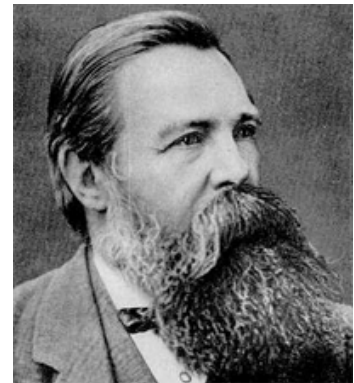
"la concepción del trabajo no productivo a lo largo del siglo XIX se irá asociando a la de no trabajo, a medida que el trabajo asalariado vaya consolidándose como único «trabajo» relevante."

Mayordomo, 2000, pàg. 10.

De fet, només Engels (1884), en l'obra *L'origen de la família, la propietat privada i l'Estat*, planteja per primera vegada l'existència de dos tipus de treball, el de l'àmbit de la **producció** i el de la **reproducció**, que funcionen de manera oposada i complementària en la societat capitalista. Així, Engels va assumir la visió del dret matern establerta en l'obra *Societat Antiga* (1871) de Lewis Henry Morgan, evolucionant des del comunisme sexual fins a la monogàmia, de la gens a l'estat, de la matrilinealitat a la patrilinealitat:

"A medida que las antiguas relaciones sexuales tradicionales perdieron su carácter ingenuo, primitivo (como resultado del desarrollo de las condiciones económicas de la vida, esto es, de la decadencia del antiguo comunismo y de la creciente densidad de población), tuvieron que parecer a las mujeres cada vez más degradantes y opresivas. Y las mujeres tuvieron que desear cada vez con más fervor el derecho a la castidad, al matrimonio temporal o permanente con un solo hombre como una liberación. De este progreso no pueden los hombres haber sido los autores aunque no sea por otra razón sino la de que a los hombres nunca, ni siquiera hoy, se les ha ocurrido renunciar a los placeres del matrimonio de grupo. Sólo después de que por obra de las mujeres se pasara por el matrimonio de parejas pensaron los hombres en introducir la monogamia estricta."

Engels (1884), citat a Harris, 1978, pàg. 216.

Aquestes noves relacions de parella i l'escissió entre **treball productiu** i treball **no reproductiu** es reproduïen en l'oposició entre **espai públic** –caracteritzat per la racionalitat, la lògica i el que és econòmic– i **espai privat** –el de la moral, l'anàlisi retòrica i el que no és econòmic. Aquesta escissió té l'origen en dues obres d'Adam Smith; la primera, *La riquesa de les nacions* (1759), en què parla de l'espai públic associat als homes i en què s'aplica la doctrina del liberalisme, i la segona, *La teoria dels sentiments morals* (1776), en què s'associa l'espai privat a les dones i es regeix per la filosofia política patriarcal. En aquesta segona obra, Smith

"descriu els homes en oposició a les dones, en un món on elles estan absents alhora que són supèrflues."

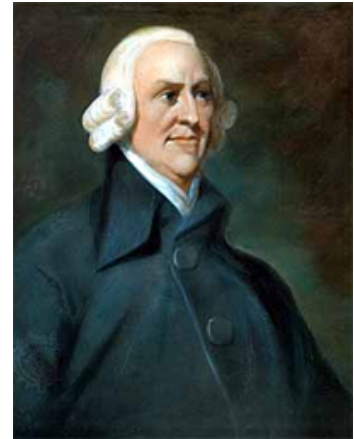
Barker i Kuiper, 2003, pàg. 2.

El "triomf" de la teoria de Smith implica una escissió entre el mercat i la família (Mayordomo, 2004), en què la família nuclear tradicional amb el model de l'home guanyador d'ingressos (*male breadwinner*) i la dona mestressa de casa, més que ser una representació de la realitat és una prescripció normativa. Així, Smith (1759) defensa que les dones anteposin els interessos familiars als propis i que es dediquin prioritàriament a tenir cura de la família; per a això és necessària una regulació laboral determinada que previngui el treball assalariat de les dones i promouïni una dedicació restringida a l'àmbit dels treballs domèstics.

També Alfred Marshall (1890) proposa restriccions a l'ocupació i salaris femenins, i un salari de subsistència que sigui suficient perquè un obrer mantingui l'esposa, proveeixi les dones d'una educació dirigida a la llar i fomenti l'oblit dels seus interessos en pro dels familiars, ja que

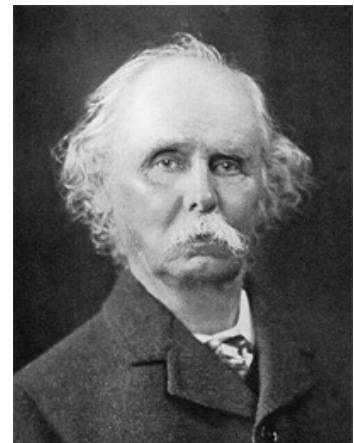
"el capital més preuat de tots és el que s'inverteix en els éssers humans; i la part més preciosa d'aquesta és el resultat de la cura i la influència de la mare, sempre que es conservin els seus instints tendres i altruistes i no s'hagi endurit per l'esforç i la tensió d'un treball poc femení." (Marshall, 1890, pàg. 496)

Encara que aquest era el pensament imperant a l'època, en la classe treballadora moltes dones van haver de recórrer al mercat laboral per poder subsistir, per això s'arriben a proposar mesures com:

Lectura recomanada

Maribel Mayordomo (2004), *Dones, treballs i economia laboral: una proposta alternativa per analitzar el món laboral*. CTESC. Tesi doctoral.

"per exemple, que l'estat doni una ajuda monetària a les mares de la classe obrera perquè puguin dedicar més atenció al treball domèstic." (Pijou, 1929)

Per descomptat, aquesta retòrica no està exempta d'una càrrega penalitzadora, ja que s'acusa les dones, per exemple, de ser les responsables de l'alta mortalitat infantil per no fer bé la seva tasca de mares:

"la gran mortalitat infantil entre els pobres es deu en gran part a la falta de cura i bon criteri en la preparació dels seus aliments."

Marshall, 1890, pàg. 163.

Per tant, es construeix teòricament, normativament i políticament l'espai del que és privat, del que no és econòmic, del que és reproductiu, com a espai propi de les dones i, alhora, l'espai públic i dels mercats com l'esfera masculina. I aquestes prescripcions normatives van tenir efectes en el treball assalariat de les dones:

"[...] esta división del trabajo sirvió, durante la industrialización, para justificar la exclusión de las mujeres del espacio de la producción mercantil y confinar buena parte al espacio doméstico. De manera que, a pesar de que inicialmente la mano de obra femenina es, al igual que la infantil, parte fundamental de la revolución industrial y del desarrollo del capitalismo, muy pronto la responsabilidad de la producción se convierte en el argumento clave para expulsar a las mujeres del mercado de trabajo formal."

Rodríguez, 1996, pàg. 102.

La instauració dels mercats com a única dimensió econòmica va unida, per tant, a la creació d'una forta dicotomia entre espais i rols socials en la definició del gènere. En aquest sentit, en la mesura que es considerava les dones treballadores no ordinàries, s'explicava (i en depenia) que els seus salaris fossin més baixos, i aquests salaris baixos n'incentivaven la permanència a la llar. I el mateix cal dir de l'educació formal.

Per contra, hi havia autors com John Stuart Mill que denunciaven aquesta situació –"crec que només s'insisteix en les seves deficiències en altres àmbits per a mantenir la seva subordinació en l'esfera domèstica" (Mill, 1869, pàg. 181)– i proposaven establir com a causa de les diferències salarials el costum –és a dir, la discriminació– i els diferents tipus d'ocupacions (Mill, 1848). Bochidon (1857), per la seva banda, aprofundeix en la idea de la sobreconcentració de les dones en determinades ocupacions amb salaris inferiors. També hi ha autors que defensaven l'educació de les dones (Mill i Taylor, 1832; Mill, 1869; Taylor, 1851; Bochidon, 1859), a més de reconèixer que els criteris suposadament universals tenen una empremta masculina, com:

Inici de la presència de la dona en el mercat laboral

Davant el tòpic que les dones només treballen des de fa unes quantes dècades, hi ha autores que ens recorden que les dones sempre han estat presents en el mercat laboral –sobretot les de les classes populars–, però ho han fet majoritàriament en sectors menys qualificats, amb menys reconeixement i de manera transitòria, concentrant-se en activitats compatibles amb la cura dels fills o delegant part de la cura a la xarxa familiar extensa (Pérez Orozco, 2006). El que canvia en l'últim terç del segle XX és l'accés generalitzat i constant de les dones de classe mitjana al mercat laboral (Torns, 2003).

Culpabilització de les dones perquè no compleixen el paper de mares pel fet de treballar fora de casa

L'adscripció del rol de cuidadores a les dones acompanyat de la culpabilització perviu actualment. Per exemple, l'enfocament del benestar relatiu a les dones i el desenvolupament afirma que la causa de la mortalitat infantil als països més pobres és l'educació escassa de les mares; o, a l'Estat espanyol, es comença a instal·lar la imatge que certs fenòmens socials negatius, com el fracàs escolar o la solitud de les persones grans, tenen una causa primordial en la inserció de les dones en el mercat de treball.

"per exemple, el de l'especialització com a base de l'eficiència; davant un estàndard més femení, en què la capacitat de simultaniejar i de canviar d'activitats en el treball domèstic no és valorada."

La forma d'organització que s'erigeix entorn de la família nuclear tradicional, ja que, no solament com a normativa, sinó com a normal i universal, només és plenament accessible per a una minoria social, les famílies blanques, burgeses, heterosexuales i occidentals. No obstant això, com a imaginari social basat en jerarquies de gènere, classe i ètnia, ha tingut una gran força històrica i ha servit d'infraestructura social a les societats capitalistes (May, 1996; Peterson, 1998).

En conclusió, la convivència en famílies nuclears en què el treball estava estrictament repartit entre homes i dones ha estat una constant del capitalisme amb variacions històriques i culturals.

"Este ha estado el modelo cultural de familia dominante durante el capitalismo aunque las mujeres de rentas más bajas hayan estado presentes tradicionalmente en el mercado de trabajo."

Carrasco i Mayordomo, 1999, pàg.125.

1.3. El treball de reproducció

Per tant, la industrialització va canviar profundament els acords entre gèneres establerts fins al moment. Seguint Hareven (1990), les famílies no solament van respondre als canvis duts a terme per la industrialització, sinó que van ajudar a fer aquests canvis possibles. El canvi més important d'aquesta època, doncs, va ser la naturalesa mateixa del treball i la separació geogràfica, però també simbòlica, del treball i la vida familiar.

L'estudi i la reflexió sobre el treball productiu i no productiu no serien represos fins als anys setanta del segle XX, en un període ja postindustrial per part d'autores feministes i marxistes, principalment, franceses i anglosaxones. L'enfocament producció-reproducció, segons aquestes autores, estableix la reproducció social com a categoria central entorn de la qual s'organitza la resta del sistema socioeconòmic, incloent-hi el mercat laboral (Picchio, 1992a, 1992b). Parteixen de la crítica a les categories tradicionals, que situaven els mercats en el centre i consideraven la producció com a subsidiària i depenent. Aquesta perspectiva recull el treball domèstic, però el col·loquen en el context de la reproducció humana i, per això mateix, hi ha autores que prefereixen anomenar-lo *treball de reproducció*. En conjunt, tracten d'entendre la reproducció d'una societat, entenent que aquesta

"necesita para su perpetuación la reproducción de la especie y de la producción de bienes."

(Carrasco, 1991a, pàg. 20)

Lectura recomanada

Cristina Carrasco (1999) (ed.). *Mujeres y economía. Nuevas perspectivas para viejos y nuevos problemas*. Barcelona: Icaria.

Estudiar com subsisteixen les famílies conjugant ingressos monetaris, aportacions del sector públic i treball domèstic, determinant quin paper té cada part segons el grup social (per exemple, Benería, 1991; Carrasco, 1991a; Carrasco, 1991b, Torns i Carrasquer, 1987). El centre d'atenció no és el treball domèstic, sinó la reproducció. En altres termes, es posa l'accent en l'acumulació de capital,

"el crecimiento de los procesos relacionados con la producción motivada por los beneficios, la ampliación del mercado, una creciente división social del trabajo, y el crecimiento de una fuerza de trabajo proletarizada [que permite] la reproducción social, es decir, la perpetuación de los sistemas sociales."

Benería i Sen, 1993, pàg. 92.

Per tant, aquesta perspectiva, en un sentit restrictiu, tindria present la reproducció humana, és a dir, la biològica (tenir fills i criar-los) i quotidiana (el manteniment familiar diari) i, en un sentit més ampli, la reproducció social, la del conjunt del sistema. Aquesta "funció reproductora" (Benería, 1991) tindria tres dimensions:

- l'estrictament biològica,
- la derivada de la dimensió social i cultural, i
- la relacionada amb les tasques d'atenció, cura, gestió i manteniment de la força de treball passada, present i futura.

Des d'aquesta perspectiva, no solament s'ha facilitat l'emergència i la visibilitat de les tasques reproductives, sinó que també s'ha fet viable la consideració de l'existència de dos tipus d'activitats (productives i reproductives) com dues esferes no ja separades, sinó interdependents i subordinades.

En conclusió, per a entendre en la seva profunditat el significat del treball, cal anar més enllà de la lògica productiva, assumint que es tracta d'una realitat més global que es relaciona tant amb la producció de béns i serveis com amb la reproducció de la vida, o en termes de Benería (1991), "producció de productors".

És més, s'ha d'assumir que el treball reproductiu és imprescindible perquè la producció funcioni i, per tant, l'activitat que es fa en un àmbit no es pot entendre sense tenir en compte la que té lloc en l'altre. Però justament la subordinació d'una part important del col·lectiu humà, les dones, respecte al treball productiu, prové de la rígida divisió sexual del treball en el seu conjunt en les dues realitats diferenciades: el treball productiu i el treball reproductiu.

2. Evolució i situació actual de la dona en el mercat de treball

Malgrat que tradicionalment el treball és una activitat duta a terme tant per homes com per dones, el gènere en totes les societats ha estat una base important per a l'organització de la societat. La **divisió sexual del treball**, doncs, es refereix al procés per mitjà del qual les tasques són assignades en funció del gènere i indica que el treball no es distribueix de manera neutral, que homes i dones

"tienen lugares diferentes en el mundo del trabajo profesional y doméstico."

Maruani, 2000, pàg. 65.

En el món del treball professional, les diferències entre homes i dones sempre han existit i encara es perpetuen, tot i que als països occidentals tendeixen a reduir-se.

2.1. Taxa d'ocupació masculina i femenina

Si observem la taxa d'ocupació masculina i femenina del conjunt dels països de la Unió Europea, podem comprovar que la taxa femenina els últims anys s'ha mantingut per sota de la masculina, encara que s'ha reduït dels 17 punts percentuals de diferència de l'any 2000 als 12 de l'any 2010.

Taxa d'ocupació

És la relació entre les persones ocupades (que tenen una ocupació) i el total de les persones en edat de treballar (de 16 anys i més) expressada en percentatge.

De fet, els països amb més diferència entre la taxa d'ocupació masculina i la femenina són Grècia i Itàlia, mentre que la diferència més petita és a Finlàndia i Suècia. Respecte a Espanya, la taxa d'ocupació femenina ha crescut els últims deu anys del 41,3% de l'any 2000 al 52,3% de l'any 2010, i s'ha quedat a només 12 punts de la taxa d'activitat masculina; però aquest acostament es deu principalment a la reducció de la taxa d'activitat masculina els últims tres anys a causa de la crisi econòmica i financera, ja que l'any 2000 la diferència entre la taxa masculina i la femenina arribava als 30 punts percentuals (vegeu la taula 1).

Lectura recomanada

M. Maruani; C. Rogerat; T. Torns (dirs.) (2000). *Las nuevas fronteras de la desigualdad. Hombres y mujeres en el mercado de trabajo*. Barcelona: Icaria.

Taula 1. Evolució de la taxa d'ocupació masculina i femenina a Espanya, la zona euro i la Unió Europea (2000-2010)

	2000		2005		2010	
	Homes	Dones	Homes	Dones	Homes	Dones
Espanya	71,2	41,3	75,2	51,2	64,7	52,3
Zona euro	71,4	51,4	71,8	55,6	70,4	57,9
Unió Europea	70,8	53,7	70,8	56,3	70,1	58,2

Pel que fa a la taxa d'activitat a l'Estat espanyol, la població activa l'any 2010 s'eleva a 23.088.900 persones, de les quals 10.269.700 són dones i 12.819.200, homes. En dades percentuals, la taxa d'activitat femenina ha passat del 34,6% l'any 1999 al 52,26% el 2010. Malgrat aquest increment, es continua situant en nivells inferiors a la mitjana europea i, a més, la taxa d'activitat masculina a Espanya és gairebé quinze punts percentuals superior (68,08%) a la femenina. Aquesta taxa ens indica que cada vegada s'igualava més el nombre de dones que treballen o que volen treballar respecte al dels homes, encara que les diferències continuen essent notables.

Taxa d'activitat

És la relació entre la població activa i la població en edat activa (població de 16 anys i més).

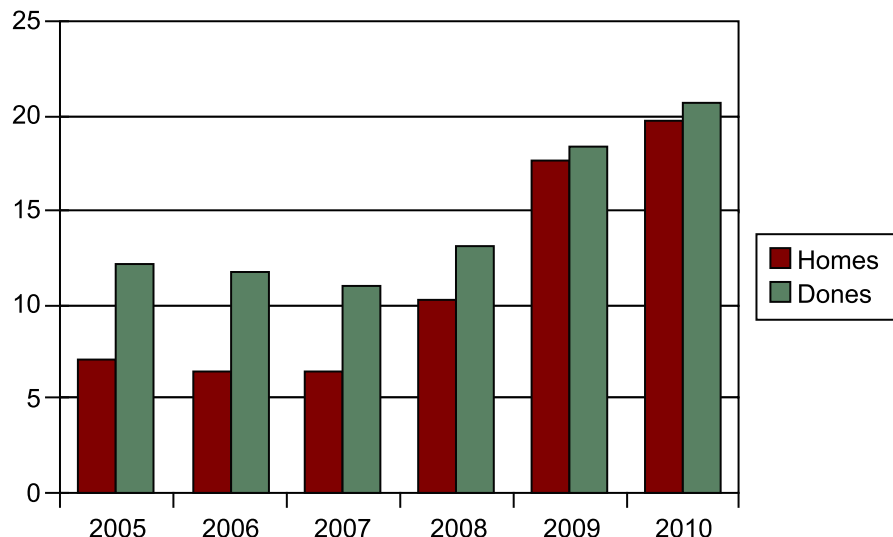
2.2. Taxa de desocupació masculina i femenina

Respecte als nivells de desocupació femenina són, tant en termes percentuals com absoluts, molt superiors als dels homes encara que, com podem observar en la gràfica 1, els valors s'han anat apropant els últims anys. Així, la taxa d'atur per a l'any 2010 se situa en el 21,1%, un 19,7% per als homes i un 20,5% per a les dones; molt lluny del 7,1% dels homes i del 12,2% per a les dones de l'any 2005. Podem dir llavors que, encara que la taxa d'atur s'ha incrementat per als dos sexes els últims anys i continuï essent superior la femenina que la masculina, l'atur ha afectat més els homes, ja que en tan sols cinc anys s'ha incrementat un 12,2%, mentre que per a les dones ho ha fet un 8,1%.

Taxa de desocupació o d'atur

És la relació entre la població aturada i la població activa, expressada en percentatge.

Figura 1. Evolució de la taxa d'atur masculina i femenina (2005-2010)

Font: EPA (INE)

A més, hem de destacar que les taxes de desocupació entre homes i dones són més àmplies entre els grups amb un nivell educatiu inferior. Entre les persones sense formació secundària, la possibilitat d'estar ocupat és un 23% més alta per als homes que per a les dones, i aquesta diferència baixa a deu punts per als més qualificats (OCDE, 2007). De fet, la participació més alta de les dones en el mercat de treball ha vingut de la mà de més inversió en capital humà. Com indica Maruani, la majoria de les dones que, des dels inicis dels anys seixanta, han entrat massivament en el mercat de treball són

"madres de familia, asalariadas del sector terciario, mujeres con formación y cualificadas." (2000, pàg. 20)

2.3. Estructura sectorial de l'ocupació

Respecte a l'estructura sectorial de l'ocupació, en el mercat laboral espanyol hi ha un grau de segregació laboral per sexe molt alt (vegeu la taula 2). Així, l'ocupació de les dones es concentra majoritàriament en el sector serveis (gairebé el 90% l'any 2010), mentre que la dels homes es distribueix d'una manera més homogènia entre els diferents sectors d'activitat (5,7% en el sector agrari, 17,6% en la indústria, 14,7% en la construcció i, aproximadament, un 60% en els serveis).

Taula 2. Percentatge d'ocupats per sector d'activitat. 2010

	Homes	Dones
Agricultura	5,7	2,5
Indústries extractives	0,4	0,0
Indústries manufactureres	17,2	7,4
Subministrament d'energia i aigua	1,6	0,4
Construcció	14,7	1,7

Font: EPA (INE)

	Homes	Dones
Comerç i reparacions	14,3	17,6
Transport i emmagatzematge	7,2	2,0
Hostaleria	6,1	9,2
Informació i comunicacions	3,4	2,0
Activitats financeres i d'assegurances	2,4	2,6
Activitats immobiliàries	0,4	0,5
Activitats professionals, científiques i tècniques	4,2	5,1
Activitats administratives i serveis auxiliars	3,8	6,1
Administració pública i defensa	7,9	7,2
Educació	3,9	9,5
Activitats sanitàries i serveis socials	3,0	12,9
Activitats artístiques, recreatives i d'entreteniment	1,0	0,8
Altres serveis	1,2	3,2
Activitats a les llars	0,6	8,4

Font: EPA (INE)

Per tant, la **terciarització de l'activitat** i la **incorporació massiva de la dona al mercat de treball** són dos fenòmens que s'han produït els últims anys d'una manera accelerada i que estan íntimament lligats. D'altra banda, hem de destacar que hi ha branques d'activitat que estan clarament feminitzades, tenint en compte l'elevada proporció de dones en relació amb el total d'ocupació que genera. En aquesta situació es troben, per exemple, les activitats de les llars i les activitats sanitàries, veterinàries i serveis socials o l'educació; activitats totes relacionades amb capacitats que socialment es consideren femenines.

Respecte als salaris, també hi ha diferències importants per sexe. Així, com s'evidencia en la taula 3, amb dades del 2008, un 34% de les dones rep una retribució que no supera el doble del salari mínim interprofessional (SMI), mentre que aquest nivell retributiu reduït només afecta l'11% dels homes. Per contra, aproximadament el 20% de les treballadores i més del 32% dels treballadors perceben retribucions superiors a quatre vegades l'SMI.

Taula 3. Percentatge de treballadors en funció dels guanys en termes de l'SMI

Percentatge de treballadors en funció dels guanys en termes de l'SMI	Dones		Homes	
	%	% acumulat	%	% acumulat
De 0 a 1 SMI	8,06	8,06	2,88	2,88

Font: Enquesta anual d'estructura salarial (2008)
Nota: SMI el 2008: 8.400,00 euros

Percentatge de treballadors en funció dels guanys en termes de l'SMI	Dones		Homes	
	%	% acumulat	%	% acumulat
D'1 a 2 SMI	26,48	34,54	11,3	14,18
De 2 a 3 SMI	29,28	63,82	32,87	47,05
De 3 a 4 SMI	15,49	79,31	20,76	67,81
De 4 a 5 SMI	8,6	87,91	11,59	79,4
De 5 a 6 SMI	5,43	93,34	8,11	87,51
De 6 a 7 SMI	2,9	96,24	4,46	91,97
De 7 a 8 SMI	1,38	97,62	2,63	94,6
Més de 8 SMI	2,38	100,0	5,39	100,0

Font: Enquesta anual d'estructura salarial (2008)
Nota: SMI el 2008: 8.400,00 euros

En primera instància, es pot pensar que aquestes diferències són conseqüència de la situació menys favorable de les dones en el mercat laboral (durada de la jornada inferior a la dels homes, concentració de l'ocupació femenina en sectors i treballs amb salaris inferiors, grau d'experiència i continuïtat inferior en el mercat laboral, etc.). No obstant això, Obeso (2006) constata que amb la mateixa formació els homes reben més salari que les dones, i Cebrián i Moreno (2008) demostren que hi ha discriminació salarial, i comproven que per al conjunt de la població l'any 2005 els ingressos de les dones van ser penalitzats un 20% en comparació amb el dels homes. És a dir, amb nivells similars de qualificació i experiència professional, d'eficàcia i productivitat, les dones perceben una cinquena part menys de salari que els seus companys homes exercint el mateix treball.

Redundant en aquestes xifres, a l'Estat espanyol una dona guanya de mitjana un 76% del que guanyen els homes, mentre que a França és el 72%, al Regne Unit el 63% i als Estats Units el 60% (De Miguel, 2007). No obstant això, segons dades de Steward (2005), l'Estat espanyol té la taxa més alta de dones en llocs de treball poc remunerats, el 28%.

Lectura recomanada

A. Recio (1997). *Trabajo, personas, mercado*. Barcelona: Economía Crítica.

3. Divisió sexual del temps de treball

3.1. La doble presència

Com assenyalàvem anteriorment, per a entendre la situació de la dona en el mercat laboral, s'ha de tenir present tant l'esfera productiva com la reproductiva. Així, en relació amb aquesta segona esfera, tots els estudis sobre els usos del temps indiquen que les dones dediquen molt més temps que els homes al treball domèstic i familiar i, per tant, la càrrega de treball total és més elevada. Així, doncs, la "doble presència" (Balbo, 1978), és a dir, compatibilitzar el treball en el mercat i el treball domèstic i familiar, és principalment una qüestió femenina, ja que el 72,5% de les dones ocupades segueixen el règim de la doble presència enfront del 28,5% dels homes (Mayordomo i Domínguez, 2006). De fet, el 33,2% dels homes estan d'acord amb l'afirmació que "encara que la dona treballi, hauria de fer-ho menys hores que l'home per a poder ocupar-se més de les responsabilitats familiars i domèstiques", percentatge que puja al 48,2% en la franja d'edat dels 50 als 65 anys (Institut de la Dona, 2003).

Doble presència

El concepte *doble presència* va ser encunyat per primera vegada el 1978 per la sociòloga italiana Laura Balbo a "La doppia presenza" (*Inchiesta*, núm. 32, 1978, pàg. 3-11) per a fer referència a la doble responsabilitat que assumeixen les dones respecte de la seva família i del treball remunerat, ja que la incorporació massiva de la dona al mercat laboral no s'ha vist acompanyada d'una incorporació similar dels homes al treball domèstic i familiar.

En aquest sentit, alguns autors han començat a parlar de la doble absència, en el sentit que en moltes dones es produeix la sensació que no s'atén satisfactòriament cap d'aquests dos àmbits i aquest fet provoca frustració i estrès.

3.2. Diferències en l'ús del temps entre homes i dones

Segons l'última Enquesta d'ús del temps (2009-2010), no totes les persones participen de la mateixa manera en la realització de les activitats quotidianes. Excepte en l'apartat de "cures personals (menjar, dormir, higiene)", la majoria d'activitats presenten diferències significatives per sexe quant al percentatge de persones que la realitzen en el transcurs del dia. A més, la durada mitjana diària dedicada a aquestes activitats entre homes i dones també és diferent.

En aquest sentit, el 38,6% dels homes (de 18 anys i més) treballa de manera remunerada i hi dedica una mitjana de gairebé vuit hores, enfront del 28,6% de les dones, que, a més treballen una hora i 20 minuts menys que els homes. Per contra, el 92,2% de les dones fan tasques domèstiques i s'ocupen de la cura de nens, gent gran i dependents (durant gairebé quatre hores i mitja), enfront del 74,4% dels homes (la durada mitjana dels quals és de dues hores i mitja).

Taula 4. Distribució d'activitats en un dia mitjà, per sexe (xifres en hores i minuts)

Activitats	Homes	Dones
Cures personals	11.35	11.29
Treball remunerat	7.54	6.35
Estudis	5.27	5.09
Treball domèstic i familiar	2.28	4.25
Treball voluntari i reunions	2.01	1.43
Vida social i diversió	1.49	1.38
Esports i activitats a l'aire lliure	1.57	1.33
Aficions i jocs	2.02	1.37
Mitjans de comunicació	3.08	2.51
Trajectes i temps no especificat	1.25	1.21

Font: Enquesta d'ús del temps 2009-2010. INE

Altres investigacions sobre el temps de treball amb perspectiva de gènere mostren, per exemple, que els homes en llars amb nens tendeixen a treballar més hores fora de casa que els homes en general, i típicament les esposes o parelles treballen menys, fins i tot quan estan ocupades a temps complet (Fagan, 2001; Anxo i Boulin, 2005).

Taula 5. Nombre mitjà d'hores treballades per setmana (2008)

Bèlgica	36,8
Dinamarca	35,2
Alemanya	35,6
Irlanda	36,1
Grècia	42,4
França	38,1
Itàlia	38,2
Luxemburg	36,7
Països Baixos	30,8
Àustria	38,5
Polònia	41
Portugal	39
Finlàndia	37,6
Suècia	36,4
Regne Unit	36,9

Font: Labour Force Survey. Eurostat/EPA

Espanya	39,1
UE15	37,4
UE27	37,9

Font: Labour Force Survey. Eurostat/EPA

En molts casos, aquests pares viuen una veritable lluita interna entre la seva responsabilitat com a pares i com a treballadors. En altres casos, aquesta lluita no existeix perquè, dins del model del *male breadwinner*, ser un bon pare no significa assumir el rol de cuidador, sinó simplement aportar els ingressos econòmics necessaris perquè la família pugui viure dins dels estàndards de benestar desitjats. Sigui com sigui, el temps és segurament més crític en intentar integrar l'esfera productiva i la reproductiva, però el temps també és una mesura tradicional per a estructurar i controlar el treball. Molts treballadors utilitzen el temps presencial al lloc de treball com a indicador del compromís amb l'organització. Actualment, per a la majoria dels directius, el temps i la productivitat estan estretament lligats (Bailyn, 2006). Els empleats que passen més hores de les establertes per contracte al lloc de treball són considerats més compromesos que els companys que arriben i se'n van a l'hora pactada.

Malgrat això, no és clar que aquests treballadors facin millor la feina. És possible que siguin simplement menys eficients i que requereixin més temps per a tirar endavant la mateixa quantitat de treball que altres companys, o que s'hagin d'"inventar" treball per a semblar ocupats quan s'aporta a l'organització poc valor afegit a aquestes hores extres. Encara que tots els directius són conscients d'aquests fets, el temps presencial com a indicador de compromís funciona perquè sense ambigüitats indica que el treball pot prendre preferència, i de fet pren preferència, sobre altres aspectes de la vida (Jackall, 1988). Per tant, l'èxit en la vida laboral és contingent a passar moltes hores a la feina (Hewitt, 1993). Així, molts empleats en el "nou règim" troben que el treball està perdent fronteres (Sennet, 1998). El resultat és que passen menys temps amb les famílies i és particularment cert per als treballadors de les empreses del coneixement, en què les noves normes del temps demanen dedicació total, en oposició al principi general del règim horari de jornades de 7 o 8 hores. S'estableix, doncs, una bretxa entre la regulació formal de les hores laborables i la pràctica real. Seguint Ellingsaeter (1999), aquest fet erosiona el règim del temps industrial, com per exemple l'increment del volum total d'hores extres no remunerades. Això ens porta a entendre per què un nombre creixent de pares amb fills petits estan treballant en excés, encara que afirmen que els agradaria treballar menys hores de les estipulades.

3.3. Conseqüències de la doble presència en la posició de les dones en el mercat de treball

La valoració de presencialitat al lloc de treball com a indicador de compromís penalitza les dones, ja que aquestes, a causa de la doble presència, en molts casos no poden allargar la jornada laboral perquè han d'atendre les responsabilitats domèstiques i, per tant, queden excloses de llocs de responsabilitat a les organitzacions que impliquen una dedicació exclusiva o gairebé exclusiva. Aquest fenomen s'ha denominat el *sostre de vidre*.

Així, segons les xifres d'un estudi de l'OIT ("Breaking the glass ceiling: Women in management" de Linda Wirth), presentat el maig de 2001, es va observar:

- 1) Que les dones només exerceixen de l'1% al 3% dels màxims llocs executius a les empreses més grans del món.
- 2) Que només vuit països tenen com a cap d'estat una dona.
- 3) Que les dones constitueixen el 13% dels parlamentaris del món, i 21 països tenen una dona exercint la vicepresidència o segona magistratura de l'estat.
- 4) Que, tot i que les dones representen gairebé el 40% dels membres de les organitzacions sindicals, només són dones l'1% dels dirigents dels sindicats.
- 5) Que la "diferència salarial" arriba a ser d'un 10% a un 30% en detriment de les dones, fins i tot als països que estan més avançats en termes d'igualtat de gènere.
- 6) Que les dones treballen més que els homes a gairebé tots els països i que són elles les que continuen fent la major part del treball no retribuït.

Seguint Connell (1987), aquest argumenta que la "identitat hegemònica masculina" és àmpliament construïda en relació amb l'èxit en la vida laboral. Per contra, la cura relacionada amb els menors, persones grans i dependents continua essent un camp en què la masculinitat es posa en qüestió perquè està marcat com a femení.

Es constata així una nova desigualtat entre els dos gèneres en funció dels usos del temps. Segons María Dolores Ramos, la diferència bàsica resideix en el caràcter continu del temps de les dones, és a dir, que

"gran parte del tiempo de las mujeres tiene un valor de uso, no se consume ni se vende, se utiliza de manera plural, se da a los demás."

Méda, 2002, pàg. 3.

Aquest fet implicaria estructurar i organitzar la jornada en funció dels altres.

Sostre de vidre

El sostre de vidre seria una barreira invisible que es troben les dones en un moment determinat del seu desenvolupament professional, de manera que, arribat a un punt, molt poques dones franquegen aquesta barreira, i per a la majoria queda estancada la carrera professional. Les causes d'aquest estancament provenen majoritàriament dels prejudicis empresarials sobre la capacitat de les dones per a exercir llocs de responsabilitat, i de la seva disponibilitat lligada a la maternitat i a les responsabilitats familiars i domèstiques, activitats que solen coincidir amb les fases d'itinerari professional lligades a la promoció laboral.

3.4. L'estructura sexuada de la vida quotidiana

A més, el canvi tecnològic –sobretot amb la introducció dels electrodomèstics– i l'expansió progressiva dels mercats –amb la possibilitat d'externalitzar part del treball domèstic i familiar– no han provocat un repartiment més equitatiu d'aquest treball i ni tan sols ha reduït el temps de dedicació. Amb l'auge del consum de masses es va perdent la mentalitat del "fes-ho tu mateix" (Else, 1996, pàg. 23) –o, més ben dit, "fes-ho tu mateixa als altres"–, però augmenta el temps dedicat a prendre decisions de consum, a necessitats educatives, a intervenir amb les institucions per a accedir a la complexa xarxa de serveis fruit de l'estat del benestar. Es tracta d'un treball menys manual i més relacional, que excedeix els límits de la llar (Borderías i Carrasco, 1994), i que planteja la necessitat de redefinir el concepte de *treball domèstic*. Així (1987), es proposa parlar de *treball familiar*, ja que es van reconeixent dimensions que no són fàcilment reductibles a la similitud amb el treball de mercat. En resum, les tasques sí que varien, però no es pot dir que hi hagi una tendència a la desaparició del treball domèstic, ni tan sols a disminuir, com avalen estudis històrics com el de Vanek (1974) o com afirma Borderías:

"Contrariamente a las tesis más extendidas, según las cuales el desarrollo del consumo de masas y la intervención del estado vendrían a asumir una parte de los trabajos realizados tradicionalmente por la familia, este desarrollo ha mostrado, sin embargo, la enorme cantidad de trabajo necesario para hacer accesibles estos servicios y prestaciones a las familias." (1996, pàg. 53)

En conclusió, les tesis més recents entenen que per a estudiar el treball i la divisió sexual del treball s'ha d'entrar a les llars de les famílies, ja que només d'aquesta manera entendrem la posició de les persones en el "món públic", la segregació ocupacional en el mercat de treball, les dificultats per a trencar determinats estereotips en el món de l'educació, la cultura i els mitjans de comunicació, la presència escassa de les dones en el món de la política professional o en càrrecs directius, etc.

Tot un conjunt d'expressions que dibuixen el que s'ha anomenat *estructura sexuada de la vida quotidiana* (Saraceno, 1996). Aquesta estructura que es converteix en desigual per a les dones perquè solament valora i comptabilitza positivament el que està relacionat amb el món públic i masculí.

Lectura recomanada

Arantxa Rodríguez; Begoña Goñi; Gurutze Maruegui (eds.) (1996). *El futuro del trabajo. Reorganizar y repartir desde la perspectiva de las mujeres*. Bilbao: Bakeak-CDEM.

4. Del treball reproductiu al treball de cura

4.1. Influència de factors externs sobre el treball productiu

Com hem pogut veure, el concepte de *treball reproductiu* pretén emfatitzar la dependència del sistema econòmic respecte de les activitats fetes per les dones, com la criança i la cura dels menors, pares i cònjuges en les unitats domèstiques; un tipus de treball generalment invisibilitzat i gratuït (Anderson, 2001).

En aquest context, però amb una visió encara més àmplia, cada vegada són més els estudis que indiquen que el treball productiu està fortament marcat per factors externs al treball remunerat. Aquests altres factors serien l'àmbit familiar, col·lectiu i social (Offe, 1992; Torns, 1998; Webster, 1996). De fet, en el cas de les dones, la divisió sexual del treball i la relegació a treballs estereotipats com a femenins també s'explicaria, en gran part, per la seva posició en l'àmbit domèstic. Així, el que la gent percep, representa i fa en un àmbit en concret de la seva vida està íntimament marcat pel que percep, representa i fa en altres àmbits. Justament, seguint Torns, la vida quotidiana s'entendria precisament com

"l'articulació i organització concreta que la gent realitza entre els diversos àmbits de la seva vida social, tant en termes de la pràctica i/o activitat (perspectiva més objectivista), com en termes de percepcions, estats i/o continguts intencionals i actituds (perspectiva més simbòlica)." (1998, pàg. 11)

4.2. Més enllà del treball reproductiu: el treball de cura

Tenint en compte aquesta perspectiva més simbòlica, des de la segona meitat dels anys vuitanta, comencen a sorgir nombroses publicacions que critiquen la visió economicista del treball fet tradicionalment per les dones i es comença a encunyar un concepte molt més ampli que és el *treball de cura* –Hochschild (1983, 1997), Ungerson (1990), Balbo (1987), Waerness (1996), Abel i Nelson (1990), Bubeck (1995), Daly i Lewis (2000, 1998), Bettio i Platenga (2004), Ducombe i Marsden (1999), Folbre (2001), Badgett i Folbre (1999) i Letablier (2007)–, en què s'incorporen les emocions, els afectes, a la investigació de la cura des de diferents perspectives.

Segons Martín-Palomo (2008), abordar el treball de cura implica, almenys, tres qüestions:

- 1) Deconstruir el concepte de *treball* que es consolida al segle XVIII (Gardey, 2000; Carrasco i altres, 1999) i que porta implícit, com hem vist, un tipus determinat de divisió sexual del treball, la qual cosa n'implica una valoració desigual segons qui el dugui a terme. Tal com han demostrat els estudis histo-

riogràfics, es tracta d'un concepte que oculta o emmascara gran part de les activitats que duen a terme les dones (Arbaiza, 2000, 2003; Borderías, 2003; Escartín, 2003; Muñoz, 2003; Pérez-Fuentes, 2003; Sarasúa, 1994, entre d'altres).

2) Reconceptualitzar el treball per a adaptar-lo als canvis importants que s'han produït dins i fora de les llars, mentre que les teories i categories tradicionals sobre el treball es mostren incapaces de captar i analitzar la diversitat i la complexitat de l'experiència de les dones (Borderías i altres, 1994).

3) Recuperar el valor social que té la cura per a la vida, no solament en termes de temps i diners, sinó també en relació amb la seva dimensió moral (Boltanski, 1990; Borderías i altres, 2003).

L'especificitat de la cura radica, doncs, en el fet que es troba en un terreny transfronterer (Daly i Lewis, 2000), en la mesura que és a cavall entre la família, el mercat, l'estat i la societat civil, entre diferents modalitats de relació –remunerada, familiar, voluntària–, travessa l'escissió públic/privat-domèstic, professional i no professional, etc. (Martín-Palomo, 2008).

Per això, cal diferenciar entre la cura com a activitat o treball (vestir un nen, portar-lo al col·legi, recollir-lo, banyar-lo, donar-li el sopar, etc.), i com a disposició o actitud (l'afecte amb el qual es tracta el menor, l'interès que es posa a ajudar-lo en les tasques escolars, educar-lo, la tendresa, etc.). La primera dimensió és més fàcilment mesurable, si bé no es pot dissociar fàcilment dels aspectes afectius i morals (Feder-Kirray, 2002), i és precisament l'articulació de tots dos aspectes, la cura com a pràctica i la cura com a sentiment, el que constitueix una de les dificultats principals per a analitzar-la (Paperman, 2004, 2005). De fet, fins i tot fora de l'entorn familiar, la cura sempre implica atenció i preocupacions (Badget i Folbre, 1999), com s'ha demostrat en els estudis amb infermeres i cuidadors (Molinier, 2005; 2006).

A més, els casos en què es recorre a l'ajuda domèstica remunerada són especialment polèmics, ja que, si bé contribueix enormement a la socialització de la cura fora de les relacions familiars, reproduceix i reforça la divisió del treball entre homes i dones, i apunta a

"la consolidación de un nuevo equilibrio entre mujeres de diferentes estratos sociales, edades y procedencias, y puede reforzar la desigualdad social y económica."

Saraceno, 2004.

Els efectes que tenen aquestes transferències són problemàtics, atès que neutralitzen el caràcter femení de les qualitats que acompanyen la cura i s'hi incorporen noves dimensions globals de treball basades en l'etnicitat (Anderson, 2000, 2001) i en l'estrangeria (Bettio i altres, 2004: *Precarias a la deriva*, 2004),

en les quals altres aspectes que van més enllà del que s'ha definit com a estrictament laboral –com la confiança, els afectes, la intimitat i la relació personal– hi tenen un paper molt important (Caixeta i altres, 2004).

No obstant això, tant si aquest treball s'externalitza en part com no,

"la cura és treball productiu, creant el potencial per a la seva revaloració. Però la cura no és només «treball». La poderosa creença moral en el valor de la cura als altres «per amor» ha de ser també reconeguda. La revaloració de la cura i de l'ocupació i una reorganització de la seva assignació per gèneres i per recompenses financeres és un element essencial d'una estratègia per a aconseguir la igualtat de gènere."

Perrons i altres, 2007.

Per tant, dins d'aquest nou corrent, hi ha un acord en què

"el cuidado es sobre todo trabajo, prestado con amor, por dinero o a cambio de cualquier otro tipo de bienes materiales o simbólicos... pero trabajo, trabajo de cuidado."

Martín-Palomo, 2008, pàg. 62.

5. La conciliació de la vida laboral i familiar

5.1. Origen i desenvolupament de les polítiques de conciliació

Dins d'aquest context de redefinició del treball des d'una perspectiva de gènere, els discursos sobre la necessitat de compatibilitzar l'ocupació i les responsabilitats familiars apareixen als països avançats d'Europa als anys setanta davant la ruptura del model familiar propi de l'era industrial del *male breadwinner*. De fet, sense pretendre obviar les diferències existents entre els diferents països europeus, de les seves tradicions polítiques i les seves particularitats, és possible identificar una orientació general respecte de les polítiques públiques de cura en relació amb els diferents models de família que pressuposen de manera més o menys explícita:

1) Fins a aproximadament els anys setanta, les polítiques familiars es dissenyaven i es desenvolupaven a partir d'un model de família *male breadwinner* – dona mestressa de casa. En aquest sentit, el paper dels serveis socials era merament assistencial i se centrava, principalment, en l'atenció als menors en situació de risc.

2) A partir dels anys setanta, i sobretot a la dècada dels vuitanta, els estats comencen a assumir l'ideal del treball amb perspectiva de gènere –en gran manera per l'increment continuat i estable de les dones en la població activa–, la qual cosa es tradueix en el desenvolupament de polítiques de conciliació perquè les dones puguin compatibilitzar treball i família (és el model de la doble jornada o doble presència). L'anomenada *conciliació de la vida familiar i laboral* s'ha incorporat substantivament els últims anys a l'agenda de les qüestions socials, fins al punt d'haver estat objecte a l'Estat espanyol i altres estats de la Unió Europea d'una regulació específica, i de formar part de les polítiques comunitàries.

3) Les últimes dècades, i especialment els últims anys, s'aprecia una tendència a afavorir la creació de serveis públics per a cobrir la cura de les persones amb menys autonomia i estimular el repartiment dels temps i responsabilitats entre homes i dones en la cura dels familiars (és el model de la cura social o *social care*) (Martín-Palomo, 2008).

La ruptura del model *male breadwinner* a causa de la incorporació massiva de la dona al mercat de treball ha modificat no solament el mercat laboral i les polítiques socials, sinó també l'estructura social contemporània dels països oc-

cidental des de la segona meitat del segle XX, i més concretament a partir de la dècada dels anys seixanta i setanta. Fins aquest moment, la situació laboral de la dona es caracteritzava per

"una presencia irrelevante en el trabajo asalariado, la minusvalorización de su aportación laboral y la limitación de su presencia a la condición de soltera."

Obeso, 2006, pàg. 2.

A l'Estat espanyol, no obstant això, aquests canvis no es van produir fins a la dècada dels anys vuitanta i encara avui les diferències entre els països europeus són notables, ja que, malgrat que molts processos en termes d'organització del treball i de polítiques de conciliació en aquestes últimes dècades

"són universals en la seva existència, no són universals en els seus efectes."

Perrons i altres, 2007, pàg. 11.

Així, malgrat que tots els països de la Unió Europea han desenvolupat polítiques de conciliació, el seu impacte és molt divers, atenent, principalment, la forma i l'extensió d'aquestes polítiques, però també les tradicions, pel que fa als models de família, de serveis socials o d'hores de treball, per exemple (Presser, 2007).

5.2. Per què és vindica la conciliació

L'absència de serveis de cura, ja sigui a menors, malalts dependents o persones grans, o la incompatibilitat dels horaris escolars amb els laborals, per exemple, no són problemes nous. Però quan els homes "cap de família" eren els únics que feien una activitat remunerada, no disposar de temps per a ocupar-se de les persones grans o no poder compartir horaris amb els fills i les filles no generava cap tipus de desajustament o disfuncionalitat, ja que es tractava del que "econòmicament" és més rendible o el que "socialment" és acceptat. Ja hi havia llavors dones per a fer-se càrrec de tot aquest treball invisible. Així, com Moen (2003) ha demostrat per als Estats Units, l'acord més comú entre parelles amb fills és una modificació del tradicional *male breadwinner* –dona mestressa de casa "temperat", en què l'home treballa més hores fora de casa que la dona i aquesta conserva la responsabilitat principal de la vida domèstica i familiar, mantenint els patrons d'iniquitat de gènere en l'ocupació. Per contra, les dones que tenen un treball molt exigent i compren els serveis domèstics també pateixen un altre tipus d'opressions, ja que igualment no poden competir amb els seus companys masculins (Ehrenreich i Hochschild, 2003).

Aquest origen de l'inici de la vindicació de la necessitat de pensar en polítiques de conciliació explica en part que, quan es parla de *conciliació* des del discurs oficial, de manera explícita o implícita, es concep sovint com una problemà-

tica femenina, que requereix el disseny de polítiques dirigides preferentment a les dones i, sobretot, a les que tenen càrregues familiars, i oblida que la conciliació és un problema que afecta el conjunt de la societat.

A més, tal com assenyalen diferents autores (Mancinnes, 2004; Torns, 2004; Carrasquer, 2005), les polítiques de conciliació actuals no han anat encaminades a mitigar les desigualtats entre homes i dones, o no han estat el resultat d'una demanda explícita de les persones ocupades, sinó que han estat una manera indirecta d'afavorir l'ocupació, en general, i de les dones en particular. De fet,

"desde los inicios de los años 60, el incremento de la actividad femenina es el elemento motor del aumento de la población activa. En el periodo reciente, las mujeres han supuesto el esencial crecimiento de la fuerza de trabajo. La feminización del mercado laboral es uno de los elementos destacables del final del siglo."

Maruani, 2000, pàg. 19.

Per tant, no és gens estrany que una de les directrius de la Unió Europea sigui afavorir mesures amb l'objectiu de superar el 70% de l'ocupació femenina i, per a aconseguir-ho, una de les estratègies principals és la regulació dels permisos laborals i la promoció de serveis per a la vida diària (SAD), aquests últims escassament desenvolupats a l'Estat espanyol.

Del que es tracta, en definitiva, és de remoure els obstacles relacionats amb les responsabilitats domèstiques en general, que impedeixen la plena ocupació (Carrasquer, 2005). L'objectiu últim, per tant, no és cap altre que aconseguir més disponibilitat horària (sobretot de les dones, ja que els homes sempre l'han tingut), amb l'objectiu que puguin incorporar-se al treball remunerat en el context d'una societat en què s'està imposant la norma de la integració en el mercat de treball de totes les persones adultes potencialment ocupables, siguin homes o dones. Caldrà veure com la crisi econòmica actual i l'augment significatiu de l'atur afecten les polítiques de conciliació i el desenvolupament dels serveis de cura, però, mentre es dissenyin mesures que solament afavoreixin la conciliació per a les dones, no s'aconseguirà res més que reforçar el contracte social actual entre els gèneres i el protagonisme femení en el treball domèstic i familiar (Torns i altres, 2003; Carrasquer, 2005). El lema encobert sembla que és:

"ya que las mujeres son quien suman el trabajo doméstico y familiar, facilítémosles su incorporación laboral al máximo."

Parella, 2007.

Lectura recomanada

B. Quintanilla (2005). "La conciliación de la vida laboral y familiar en el marco jurídico actual". *Cuadernos de Relaciones Laborales* (vol. 23, núm. 1)

Una altra qüestió que s'ha de tenir present és que, quan es parla de la conciliació de la vida laboral i familiar, es pretén harmonitzar dos àmbits que no se situen, de partida, en un mateix nivell.

El model econòmic actual, com hem vist, no valora de la mateixa manera el treball productiu que el reproductiu. Per tant, qualsevol ajust que vulguem plantejar en termes de conciliació requereix repensar el model de societat que volem construir i no limitar-se a aplicar un conjunt de mesures paliatives que, des de l'asimetria i la voluntat de no voler fer trontollar l'*statu quo*, poden tenir l'efecte no buscat de reforçar encara més les fortes asimetries entre gèneres, a més de "fer el joc" a la lògica productivista que regeix la nostra societat. En aquest sentit, les dones actuen com a "variable d'ajust" entre les necessitats humanes i les necessitats productives i organitzatives de les empreses (Carrasco i altres, 2003). D'acord amb Antonella Picchio (1992), el que roman ocult no és el treball domèstic i familiar en si mateix, sinó la relació que manté amb la producció capitalista, el nexse entre l'àmbit domèstic i la producció de mercat. Es tractaria d'una espècie de "dúmping social" que converteix les dones en força de treball barata en el mercat i gratuïta a casa (Carrasco i altres, 2003). Per tant, els problemes lligats a la conciliació i als temps de treball revelen una contradicció i un conflicte molt més profund, que posa en qüestió els fonaments del nostre sistema social i econòmic: la producció capitalista i l'obtenció de beneficis, d'una banda, i la cura de la vida humana, de l'altra. Molts dels debats sobre la conciliació no evidencien aquesta contradicció, sinó que es limiten a "encobrir-la". Això contribueix a invisibilitzar els conflictes en relació amb temps i treballs i en relació amb les desigualtats entre homes i dones.

Conciliació de la vida laboral i familiar

Segons Greenhaus i Singh, la conciliació de la vida laboral i familiar implica que "les persones estan igualment implicades i igualment satisfetes amb els seus rols laboral i familiar" (2003, pàg. 2). Per a altres definicions, vegeu també Burke, 2004.

Resum

En aquest mòdul hem pogut veure que el treball és un eix vertebrador de les desigualtats de gènere des del moment de la història que, lligat a la maternitat, a les dones se'ls assigna la tasca principal de la reproducció i de la cura dels membres del grup, mentre que els homes s'encarreguen del manteniment material del nucli familiar.

Aquesta distribució desigual de treballs queda institucionalitzada en l'era de la industrialització quan el treball remunerat es desplaça a la fàbrica i abandona la llar, espai que queda relegat a la dona i al treball domèstic i familiar. És en aquest moment en què apareix la dicotomia treball productiu - treball reproductiu.

Més recentment hi ha autors que assenyalen que el treball reproductiu, encara que és treball, va molt més enllà de la realització d'una sèrie de tasques, ja que també implica una sèrie d'emocions i de càrrega moral difícilment mesurables. Aquesta concepció més àmplia del que implica el treball domèstic i familiar es recull amb el terme *treball de cura*.

Respecte a la situació de la dona en el mercat laboral, hem vist que encara que les dones progressivament en les últimes dècades s'han apropat a la posició dels homes, actualment la taxa d'activitat femenina és inferior que la masculina, l'atur afecta més les dones i les diferències salarials entre sexes encara són altes. A més, hi ha una forta segregació laboral per gènere, que relega les dones a professions tradicionalment feminitzades.

Aquestes desigualtats de gènere també s'observen en el treball reproductiu, ja que les dones es dediquen en un nombre més elevat i durant més temps al treball domèstic i familiar que els homes. Aquest fet té implicacions en l'àmbit del treball assalariat, ja que les dones, pel fet d'haver d'assumir la doble presència, veuen minvades les seves possibilitats d'ascens laboral i no poden competir en igualtat d'oportunitats amb els seus companys masculins.

Finalment, la conciliació de la vida familiar i laboral és un problema que ocupa un nombre important de les polítiques socials i laborals de les últimes dècades. No obstant això, gran part d'aquestes mesures estan dirigides a afavorir la inserció de les dones en el mercat laboral i no a afavorir la constitució d'una societat més equitativa, en què tant homes com dones puguin participar en igualtat tant en l'àmbit del treball remunerat com en els treballs de cura.

Glossari

capitalisme *m* Règim econòmic fonamentat en el predomini del capital com a element de producció i creador de riquesa.

estereotip *m* Conjunt d'idees que un grup o una societat obté a partir d'unes normes o dels patrons culturals establerts prèviament.

família nuclear *f* Família formada per una unitat marital monògama i els seus descendents solters.

liberalisme *m* Doctrina política que defensa les llibertats i la iniciativa individual, i limita la intervenció de l'estat i dels poders públics en la vida social, econòmica i cultural.

marxisme *m* Doctrina derivada de les teories dels filòsofs alemanys Friedrich Engels i Karl Marx, consistent a interpretar l'idealisme dialèctic de Hegel com a materialisme dialèctic, i que aspira a aconseguir una societat sense classes.

mercat *m* Conjunt d'activitats dutes a terme lliurement pels agents econòmics sense intervenció del poder públic.

segregació laboral *m* Discriminació per motiu de sexe, edat, ètnia, religió, lloc de naixement, discapacitat, etc. en el mercat laboral.

treball domèstic i familiar *m* Activitat encaminada a la producció de béns i serveis a la llar.

treball no remunerat *m* Activitat productiva per la qual no s'obté un pagament directe o un salari.

terciarització de l'activitat productiva *m* Augment de les persones ocupades en el sector terciari (serveis).

Bibliografia

Bibliografia recomanada

Bailyn, L. (2006). *Breaking the mold: Redesigning work for productive and satisfying lives*. Ithaca, Nova York: Cornell University Press.

Borderías, C.; Carrasco, C.; Alemany, C. (1994). *Las mujeres y el trabajo: Rupturas conceptuales*. Barcelona: Icaria.

Maruani, M. (2000). *Trabajo y empleo de las mujeres*. Madrid: Fundamentos.

Pérez Orozco, A. (2006). *Perspectivas feministas en torno a la economía: El caso de los cuidados*. Madrid: CES.

Webster, J. (1996). *Shaping Women's Work: Gender Employment and Information Technology*. Londres: Longman.

Bibliografia general

Abel, E. K.; Nelson, M. K. (1990). *Circles Of Care: Work And Identity In Women's Lives*. Nova York: State University Of New York Press.

Anderson, B. (2002). "Just Another Job? The Commodification of Domestic Labor". A: B. I. Ehrenreich; A. R. Hochschild (eds.). *Global Woman. Nannies, Maids, and Sex Workers in the New Economy* (pàg. 104-114). Nova York: Henry Holt and Company.

Anderson, B. (2001). "Just Another Job? Paying for domestic work". *Gender and Development* (núm. 9, pàg. 25-33).

Anderson, B. (2000). *Doing the Dirty Work? The Global Politics of Domestic Labour*. Londres: Zed Books.

Anxo, D.; Boulin, J. Y. (2005). *A New Organisation of Working Time throughout Working Life*. Dublín: European Foundation of Working and Living Conditions.

Arbaiza, M. (2003). "Orígenes culturales de la división sexual del trabajo en España (1800-1935)". A: Sarasúa; Gálvez (ed.). *Privilegios o eficiencia?, Mujeres y hombres en los mercados de trabajo* (pàg. 189-216). Alacant: Publicaciones de la Universidad de Alicante.

Arbaiza, M. (2000). "La «cuestión social» como cuestión de género. Feminidad y trabajo en España (1860-1930)". *Historia Contemporánea* (vol. 21, núm. 2, pàg. 395-458).

Baggett, M. V.; Folbre, N. (1999). "Quién cuida de los demás? Normas sociosexuales y consecuencias económicas". *Revista Internacional del Trabajo* (vol. 118, núm. 3, pàg. 347-365).

Barker, D. K.; Kuiper, E. (2003). *Towards a Feminist Philosophy of Economics*. Londres: Routledge.

Barker, D. K.; Kuiper, E. (eds.) (2003). *Toward a Feminist Philosophy of Economics*. Nova York: Routledge.

Balbo, L. (1978). "La doble presencia". A: Borderías, C.; Carrasco, C.; Alemany, C. (comps.) (1994). *Las mujeres y el trabajo. Rupturas conceptuales* (pàg. 503-514). Barcelona: Icaria.

Balbo, L. (1977). *Stato di famiglia*. Milà: Etas Libri.

Benería, L.; Sen, G. (1993). "Desigualdades de clase y género y el rol de la mujer en el desarrollo económico: Implicaciones teóricas y prácticas". *Mientras Tanto* (núm. 15, pàg. 91-112).

Benería, L. (1991). "La globalización de la economía y el trabajo de las mujeres". *Revista de Economía y Sociología del Trabajo* (núm. 13/14, pàg. 23-33).

Bettio, F.; Plantenga, J. (2004). "Comparing Care Regimes In Europe". *Feminist Economics* (vol. 10, núm. 1, pàg. 85-113).

Bochidon, B. L. S. (1957). "Women and Work". A: Lacey, A. (comp.) (1957). *Barbara Leigh Smith Bochidon and the Langham Place Group* (pàg. 39-69). Nova York: Routledge Kegan Paul.

Boltanski, L. (1990). *L'amour et la justice comme compétences. Trois essais de sociologie de L'action*. París: Métailie.

- Borderías, C.** (2003a). "La feminización de los estudios sobre el trabajo de las mujeres: España en el contexto internacional (1969-2002)". *Sociología del Trabajo, Nueva Época* (núm. 48, pàg. 57-124).
- Borderías, C.** (2003b). "La Transición de la actividad femenina en el mercado de trabajo barcelonés (1856-1930): teoría social y realidad histórica en el sistema estadístico moderno". A: Sarasúa; Gálvez (eds.). *¿Privilegios o eficiencia?, Mujeres y hombres en los mercados de trabajo* (pàg. 241-273). Alacant: Publicaciones de la Universidad de Alicante.
- Borderías, C.** (1996). "Identidad femenina y recomposición del trabajo". A: A. Rodríguez; B. Goñi; G. Maguregi (1996). *El futuro del trabajo. Reorganizar y repartir desde la perspectiva de las mujeres* (pàg. 47-65). Bilbao: Bakeaz.
- Borderías, C.; Carrasco, C.** (1994). "Las mujeres y el trabajo: aproximaciones históricas, sociológicas y económicas". A: C. Borderías; C. Carrasco; C. Alemany (comps.) (1994). *Las mujeres y el trabajo. Rupturas conceptuales* (pàg. 15-109). Barcelona: Icaria.
- Bohannan, P.; Mark, G.** (1993). "Lewis Henry Morgan: Sociedad Antigua". *Antropologia. Lecturas* (cap. 2). Mèxic, DF.
- Bibeck, D. E.** (1995). *Care, Gender and Justice*. Oxford: Clarendon Press.
- Burke, R. J.** (2004). "Work and family integration". *Equal Opportunities International* (vol. 23, núm. 1-2, pàg. 1-5).
- Caixeta, L.; Gutiérrez, E.; Tate, S.; Vega, C.** (2004). *Hogares, cuidados y fronteras... Derechos de las mujeres inmigrantes y conciliación*. Madrid: Traficantes de Sueños.
- Carrasco, C.; Alabart, A.; Domínguez, M.; Mayordomo, M.** (2004). *El trabajo con mirada de mujer. Propuesta para una encuesta de población activa no androcéntrica*. Madrid: Consejo Económico y Social.
- Carrasco, C.** (dir.) (2003). *Tiempos, trabajos y flexibilidad: una cuestión de género*. Madrid: IMU.
- Carrasco, C.** (ed.) (1999). *Mujeres y economía. Nuevas perspectivas para viejos y nuevos problemas*. Barcelona: Icaria.
- Carrasco, C.; Mayordomo, M.** (1999). "Tiempos, trabajos y organización social: Reflexiones en torno al mercado laboral femenino". A: C. Carrasco (ed.) (1999). *Mujeres y economía. Nuevas perspectivas para viejos y nuevos problemas*. Barcelona: Icaria.
- Carrasco, C.** (1991). *El trabajo doméstico y la reproducción social*. Madrid: Instituto de la Mujer ("Serie Estudios", núm. 28).
- Carrasco, C.; Ovejero, F.** (1988). "Mujeres y economía: un balance y una propuesta. I. El balance". *Mientras Tanto* (núm. 34, pàg. 55-77).
- Carrasquer, P.** (2005). "En torno a la conciliación entre vida laboral y familiar. Una aproximación desde la perspectiva de la doble presencia". *Revista REDSI - Red Social Interactiva* (núm. 6).
- Cebrián, I.; Moreno, G.** (2008). "La situación de las mujeres en el mercado de trabajo español: Desajustes y retos". *Economía Industrial* (núm. 367, pàg. 121-137).
- Collins, R.; Chafetz, J. S.; Blumberg, R. L.; Clotrone, S.; Jonathan, H.** (1993). "Towards an Integrated Theory of Gender Stratification". *Sociological Perspectives* (núm. 36, pàg. 473-490).
- Connell, R.** (1987). *Gender and Power: Society, the Person and Sexual Politics*. Cambridge: Polity Press.
- Daly, M.; Lewis, J.** (2000). "The concept of social care and the analysis of contemporary welfare states". *British Journal of Sociology* (núm. 1, pàg. 281-298).
- Daly, M.; Lewis, J.** (1998). "Introduction: Conceptualising Social Care in the Context of Welfare State Restructuring in Europe". A: J. Lewis (ed.). *Gender, Social Care and Welfare State Restructuring in Europe*. Ashgate: Aldershot.
- Darwin, Ch.** (1959). *El origen de las especies*. Madrid: Espasa Calpe, 2010.
- De Beauvoir, S.** (1949). *El segundo sexo*. Madrid: Cátedra.

- De Miguel, J.** (2007). "De sabio a empresario: Procesos de cambio en la educación superior, paper no publicado". A: P. Rodríguez Martínez (ed.) (2008). *Mujeres, trabajos y empleos en tiempos de globalización*. Barcelona: Icaria.
- Ducombe, J.; Marsden, D.** (1999). "Love and Intimacy: The Gender Division of Emotion and «Emotion Work»: A neglected Aspect of Sociological Discussion of Heterosexual Relationships". A: Graham Allan (ed.). *The Sociology of the Family. A Reader* (pàg. 91-110). Oxford: Blackwell.
- Ehrenreich, B.; Hochschild, A.** (2003). *Global Women*. Londres: Granta Books.
- Ellingsaeter, A. L.** (1999). "Time and the transformation of work: the industrial time regime in flux". A: G. Birkelund (ed.). *Gender and Work: New Forms of Working Life* (Rapport 1). Oslo: NFR.
- Else, A.** (1996). *False economy: New Zealanders Face the Growing Conflict Between paid and Unpaid Work*. Auckland: Tandem Press.
- Engels, F.** (1884). *El origen de la familia, la propiedad privada y el Estado*. L'Havana: Editorial Política.
- Escartín Bisbal, J. M.** (2003). "Producción dispersa, mercado de trabajo y economía sumergida: el calzado en Mallorca, 1830-1950". A: C. Sarasúa; L. Gálvez (eds.). *¿Privilegios o eficiencia? Mujeres y hombres en los mercados de trabajo* (pàg. 307-331). Sant Vicent del Raspeig: Universitat d'Alacant.
- Fagan, C.** (2001). "Time, money and the gender order: work orientations and working-time preferences in Britain". *Gender, Work and Organization* (vol. 8, núm. 3, pàg. 239-266).
- Feder Kirray, E.** (2002). "When caring is just and justice is caring: justice and mental retardation". A: E. Feder Kirray (ed.). *The subject of Care. Feminist Perspective on Dependency* (pàg. 257-276). Lanham (Md): Rowman and Littlefield Publishers.
- Folbre, N.** (2001). *The Invisible Heart: Economics and Family Values*. Nova York: The New Press.
- Gardey, D.** (2000). "Perspectivas históricas". A: M. Maruani (dir.). *Las nuevas fronteras de la desigualdad. Hombres y mujeres en el mercado de trabajo* (pàg. 35-58). Barcelona: Icaria.
- Gill, L.** (1996). *Fundamentos y límites del capitalismo*. Madrid: Trotta, 2002.
- Gómez Bueno, C.** (2001). "Mujeres y trabajo: principales ejes de análisis". *Universidad de Granada Papers* (núm. 65/64, pàg. 123-140).
- Gould, S. J.** (1983). *Desde Darwin*. Madrid: Hermann Blume.
- Greenhaus, J. H.; Singh, R.** (2003). *Work-family linkages, A Sloan work and family encyclopedia*. [Data de consulta: 1 de juny de 2010]. <http://wfnetwork.bc.edu/encyclopedia_entry.php?id=263&area=All>
- Harris, M.** (1978). *El desarrollo de la teoría antropológica: una historia de las teorías de la cultura*. Madrid: Siglo XXI.
- Hewitt, P.** (1993). *About Time: The Revolution in Work and family Life*. Londres: Rivers Oram Press.
- Hochschild, A. R.** (1997). *The Time Bind. When work becomes Home and Home Becomes Work*. Nova York: Metropolitan Books.
- Hochschild, A. R.** (1983). *The Managed Heart: Commercialization of Human Feeling*. Berkeley: University of California Press, 2003.
- Instituto de la Mujer** (2003). *Tiempos, trabajos y flexibilidad: una cuestión de género*. Madrid: Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales.
- Jackall, R.** (1988). *Moral Mazes: the World of Corporate Managers*. Nova York: Oxford University Press.
- Jennings, A. L.** (1993). "Public o private? Institutional Economics and Feminism". A: Marianne A. Ferber; Julie A. Nelson (eds.). *Beyond Economic Man: Feminist Theory and Economics* (pàg. 111-130). Chicago: University of Chicago Press.

- Lenski, G.; Nolan, P.; Lenski, J.** (1995). *Human Societies: An Introduction to Macrosociology* (7a. ed.). Nova York: McGraw-Hill.
- Letablier, M. T.** (2007). "El trabajo de 'cuidados' y su conceptualización en Europa". A: C. Prieto (ed.) *Trabajo, género y tiempo social* (pàg. 64-84). Madrid: Hacer/Complutense.
- Lewontin, R. C.; Rose, S.; Kamin, L. J.** (1984). *No está en los genes. Crítica del racismo biológico*. Madrid: Crítica.
- Macinnes, J.** (2004). *Work-life balance: three terms in search of a definition*. Ponència presentada al seminari L'organització social del temps: conciliació de la vida laboral i familiar, organitzat pel QUIT. Dept. Sociologia, Bellaterra, 30 de gener de 2004.
- Marshall, A.** (1890). *Principles of Economics*. Londres: MacMillan, 1959.
- Martín Palomo, M. T.** (2008). "Domesticar el trabajo: una reflexión a partir de los cuidados". *Cuadernos de Relaciones Laborales* (vol. 26, núm. 2, pàg. 13-44).
- May, A. M.** (1996). "The Challenge of Feminist Economics". A: Whalen, C. J. (ed.) (1996). *Political Economy for the 21st Century: Contemporary Views on the Trend of Economics* (pàg. 65-83). Armonk, Nova York / Londres: M. E. Sharpe.
- Mayordomo, M.; Domínguez, M.** (2006). "El lado oculto del empleo. La desigualdad de género y el modelo de trabajo". A: M. J. Vara (coord.) (2006). *Estudios sobre género y economía*. Madrid: Akal.
- Mayordomo, M.** (2000). "Precursores: El trabajo de las mujeres y la economía política". VII *Jornadas de Economía Crítica*. Albacete: Universidad de Castilla-La Mancha, 3-5 febrer de 2000. <www.ucm.es/info/ec>
- Méda, D.** (2002). *El tiempo de las mujeres. Conciliación entre la vida familiar y profesional de hombres y mujeres*. Madrid: Ediciones Narcea.
- Mill, J. S.** (1948). *Principios de Economía Política con algunas de sus aplicaciones*. Mèxic: Fondo de Cultura Económico, 1985.
- Mill, J. S.** (1869). "The Subjection of Women". A: A. S. Rossi (comp.) (1970). *Essays on Sexual Equality* (pàg. 123-242). Chicago/Londres: The University Chicago Press.
- Mill, J. S.; Taylor, H.** (1832). "Early Essays on Marriage and Divorce". A: Rossi, A. S. (comp.) (1970). *Essays on Sexual Equality* (pàg. 65-88). Chicago/Londres: The University Chicago Press.
- Moen, P.** (2003). *It's about time: couples and careers*. Ithaca/Londres: Cornell University Press.
- Molinier, P.** (2006). *L'Énigme de la femme active. Egoïsme, sexe et compassion*. París: Payot & Rivages.
- Molinier, P.** (2005). "Le care à l'épreuve du travail. Vulnérabilités croisées et savoir-faire discrets". A: Paperman; Laugier (eds.). *Le souci des autres, Éthique et politique du care* (pàg. 299-316). París: EHESS, Raisons Pratiques.
- Muños Abeledo, L.** (2003). "Hombres, mujeres y latas: la segmentación laboral en la industria de conservas de pescado". A: C. Sarasúa; L. Gálvez (eds.). *¿Privilegios o eficiencia? Mujeres y hombres en los mercados de trabajo* (pàg. 279-303). Sant Vicent del Raspeig: Universitat d'Alacant.
- Obeso, C.** (2006). *VI Informe Randstad: Mujer y Trabajo*. Madrid: Instituto de Estudios Laborales, Esade-Randstad.
- Offe, C.** (1992). *La gestión política*. Madrid: Ministerio de Trabajo y Seguridad Social.
- Paperman, P.** (2004). "Perspectives féministes sur la Justice". *L'année Sociologique* (vol. 54, núm. 2, pàg. 413-434).
- Paperman, P.** (2005). "Les gens vulnérables n'ont rien d'exceptionnel". A: Paperman, P.; Laugier, R. *Le souci des autres, Éthique et politique du care* (pàg. 281-297). París: EHESS, Raisons Pratiques.
- Parella, S.** (2007). "Mujeres inmigrantes en el mercado de trabajo española". A: I. Díaz; M. Lois (eds.). *Mujeres, instituciones y política*. Barcelona: Edicions Bellaterra.

Pérez-Fuentes, P. (2003). "Ganadores de pan y amas de casa: Los límites del modelo de *Male Breadwinner Family*. Vizcaya, 1900-1965". A: C. Sarasúa; L. Gálvez (eds.). *¿Privilegios o eficiencia? Mujeres y hombres en los mercados de trabajo* (pàg. 216-237). Alacant: Publicaciones de la Universidad de Alicante.

Peterson, J. (1998). "Veblen and Feminist Economics: Valuing Women's Work in the 21 Century. D.M". A: Brown (ed.) (1998). *Thorstein Veblen in the 21st Century. A Commemoration of the Theory of The Leisure Class (1899-1999)* (pàg. 117-128). Cheltenham, RU / Northampton MA, EUA: Edward Elgar Pub.

Perrons, D.; Fagan, C.; McDowell, L.; Ray, K.; Ward, K. (2007). *Gender Divisions and Working Time in the New Economy. Changing Patterns of Work, Care and Public Policy in Europe and North America*. Cheltenham: Edward Elgar.

Precarias a la deriva (2004). *A la deriva por los circuitos de la precariedad femenina*. Madrid: Traficantes de Sueños.

Presser, H. B. (2007). "Employment in a 24/7 economy: challenges for the family". A: D. Perrons; C. Fagan; L. McDowell; K. Ray; K. Ward (eds.) (2007). *Gender divisions and working time in the new economy* (2007). Cheltenham, UK / Northampton, MA, USA: Edward Elgar Ed.

Picchio del Mercato, A. (1992a). *Social Reproduction: the Political Economy of the Labour Market*. Cambridge: Cambridge University Press.

Picchio del Mercato, A. (1992b). "El trabajo de reproducción, tema central en el análisis del mercado laboral". A: C. Borderías; C. Carrasco; C. Alemany (comp.) (1994). *Las mujeres y el trabajo. Rupturas conceptuales* (pàg. 451-502). Barcelona: Icària.

Pijou, A. C. (1929). *La economía del bienestar*. Madrid: M. Aguilar, 1946.

Quintanilla, B. (2005). "La conciliación de la vida laboral y familiar en el marco jurídico actual". *Cuadernos de Relaciones Laborales* (vol. 23, núm. 1).

Rodríguez, A. (1996). "Del reparto del empleo al reparto del trabajo". A: A. Rodríguez; B. Goñi; G. Maguregi (eds.). *El futuro del trabajo. Reorganizar y repartir desde la perspectiva de las mujeres* (pàg. 95-125). Bilbao: Bakeaz-CDEM.

Sennet, R. (1998). *The Corrosion of Character*. Nova York: W.W. Norton & Co.

Saraceno, C. (2004). "¿Qué derechos y obligaciones, qué tipos de recursos? Visiones de la ciudadanía a través del prisma del género". *Congreso Internacional SARE 2004 ¿Hacia qué modelo de ciudadanía?* Bilbao: noviembre. [Data de consulta: 17 de maig de 2005]. <http://www.sare-emakunde.com/media/annual/archivosAsociados/Saraceno.Ch_04_es.pdf>

Saraceno, C. (1996). "strategie familiare e modelli di lavoro: alcuni problemi concettuali e di metodo". *Inchiesta* (núm. 74, pàg. 1-9).

Sarasúa, C. (1994). *Criados, nodrizas y amos. El servicio doméstico en la formación del mercado de trabajo madrileño, 1758-1868*. Madrid: Siglo XXI.

Smith, A. (1776). *Investigación sobre la naturaleza y las causas de la riqueza de las naciones*. Madrid: Oikos-Tau, 1988.

Smith, A. (1759). *Teoría de los sentimientos morales*. Madrid: Alianza Editorial, 1977.

Steward, K. (2005). "Changes in poverty and inequality in the UK in international context". A: J. Hills; K. Steward (eds.). *A more equal society*. Bristol: Policy Press.

Tanner, N.; Zihlman, A. (1976). "Women in Evolution. Part I: Innovation and Selection in Human Origins". *Sings* (núm. 1, pàg. 585-608).

Taylor, H. (1851). "Enfranchisement of women". A: Rossi, A. S. (comp.) (1970). *Essays on Sexual Equality* (pàg. 89-122). Chicago/Londres: The University Chicago Press.

Torns, T. (2004). "De la imposible conciliación a los permanentes malos arreglos". Ponència presentada al VIII Congreso Español de Sociología, organitzat per la FES, del 23 al 25 de setembre de 2004

Torns, T. (2003). "El trabajo de las mujeres: balance y perspectivas desde la sociología del trabajo". A: *Balance y perspectivas de los estudios de mujeres y del género* (pàg. 210-220). Madrid: Instituto de la Mujer.

Torns, T. (1998). "Chômage et tolérance sociale à l'exclusion: le cas de l'Espagne". A: M. Maruani (1998). *Les nouvelles frontières de l'inégalité. Hommes et femmes sur le marché du travail*. París: La Découverte.

Torns, T.; Borràs, V.; Carrasquer, P. (2003). "La conciliación de la vida laboral y familiar, ¿Un horizonte posible?". *Sociología del Trabajo* (núm. 50, pàg. 111-153).

Torns, T.; Carrasquer, P. (1987). "Entorn els conceptes de dona i treball". A: S. Aguilar (1987). *Visió de Catalunya. El canvi i la reconstrucció nacional des de la perspectiva sociològica*. Barcelona: Diputació de Barcelona.

Ungerson, C. (1990). *Gender and Caring: Work and Welfare in Britain and Scandinavia*. Londres: Harvester Wheatsheaf.

Vanek, G. (1974). "Time Spent in Housework". *Scientific American* (vol. 231, núm. 5, pàg. 116-120).

Waerness, K. (1996). "Sobre la racionalidad del cuidado". A: Showstack Sassoon (ed.). *Las mujeres y el Estado* (pàg. 241-272). Madrid: Vindicación Feminista.

Wirth, L. (2001, maig). "Breaking the glass ceiling: Women in management". *Revista de la OIT*.

